

T.A. СМАЙЛОВА

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ВОКАЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРИ

Қазақстанның вокалдық өнері музыка мәдениетінің бір саласы ретінде бірнеше үрпактың шығармашылық зерттеулері мен жетістіктері негізінде қалыптасып, дамыған және өзінің көрінісін өншілік орындаушылық шығармашылығы арқылы тапқан. Өншілік өнер казак халқы үшін үрпактан үрпакқа берілетін халықтық мұра болып табылады. Сондыктan да қазақтың ұлттық кәсіби өншілік мектебінің ертеректе пайда болып қалыптасқаны сөзсіз. *Оның айқын дәлелі – бұл орындаушыга үлкен қызындықтарды тудыратын әйгілі қазақ өнші-композиторлардың шығармалары.* Қазақ өнші-композиторлары шығармаларының күрделілігі, үлкен диапазондылығы мен өуендейлігіне (музыкальность) байланысты өншілердің дауыс типтерін анықтауға болатын. Осы айтылған қасиеттер үлкен орындаушылық мәдениетті талап етеді.

Музыка өлемінің қыр-сырын, тылсым құпияларын алғашкы зерттеушілердің бірі Шығыстан шыққан ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің енбектерінде дыбыстардың физикалық қасиеттері, дыбыстың шығуы және оның таралуы, сөздің әуенге бейімделуі, сөзбен әуеннің дұрыс үйлесуінен әннін ең жоғарғы эстетикалық өсерінің пайда болуы туралы сөз етілген [1, 55-57 б.]. Осылайша ол өз заманында вокалдық өнерді зерттеу қажеттілігін айтып кеткен екен.

Ал Қазақстанда ертеректе өншілік өнер ауызекі айту түрғысынан қалыптасып жалғасын тапқан. Қазақстанның кең территориясында түрлі өншілік мектептер пайда болып, географиялық ерекшеліктерімен айқындалынған. Олар халықтың шебер өншілерінің өзіндік мәдениеті қалыптасқан ұзак тарихи тәжірибе барысында дыбыс шығарудың өндеген тәсілдері негізінде дәстүрлі «дауыс қою» мектептерінің қалыптасуын көрсетеді. Кәсіби өншілердің дауысына, оның күшіне, өсемділігіне және ырғактылығына, үйлесімділігіне деген көзқарас көптеген өндердің поэзиялық мәтіндерінде көрініс табады. Бұл кәсіби орындаушылықта әннің өзіндік дыбысталуының маңызды мәніне ие болатына көз жеткізеді.

Қазақтың вокал мектебінің дәстүрлері кейін кеңестік вокал мектебімен өз жалғасын тауып,

толықтырылады. Кеңестік дәуір кезеңінде өншілік тәжірибе, вокалдық педагогика және дауысты зерттеудегі ғылыми жұмыстар өзара байланысты дамыған. Сондыктan да өншіні тәрбие-леуге арналған әрбір шығарма белгілі бір әдістемелік ережелерді дәлелдеу максатында ғылыми негізде қарастырылған. Өншілік орындаушылық өнерді зерттеу жұмысы тарихи түрғысынан сипаттау мен жинақтау, нотаға түсіру түрінде жүргізілген. Мысалы 30-шы жылдары А.Затаевич және Б.Г. Ерзакович казақтың 2000-нан астам өндерін жинақтап, нотаға түсірген. А.В.Затаевичтің енбектері кеңестік музыкалық қауымдастығымен жоғары бағаланған. «Қазақ халқының 1000 өндері» атты жинағының алғы сөзінде жинақтаушы былай деген екен: «Егер де мен казак халқының музыкалық жан дүниесінін нәзіктігін түсінбеген болсам, осы енбекті жазуға қадам жасамаған болар едім...» [2, 22 б.]. Осылайша А.В. Затаевич қазақ халқының кәсіби өншілерінің орындаушылық өнерін тек қана жоғары табиғи дарындылықтың негізінде қарастырып қана қоймай, сонымен қатар жақсы дауыстың, әуендейліктиң (музыкальности), жоғары техникалық шеберліктиң болуын талап ететін үлкен өнер ретінде бағалаған. Қазақ өндерін жинақтаушы А.В. Затаевич өншілердің өнді орындау барысындағы ерекше вокалдық шеберлігі мен (үлкен тыныс алу, дыбыстың филировкасы, үзіндінің мәнерлеп орындалуындағы пластикалық және т.б.) кәсіби көзқарасын сипаттап берген [3, 2 б.]. Әрі карай ол қазақ өншілерінің орындаушылық тәсілдерінің келесі ерекшеліктерін: *табиги нышанының* (дауыстың, әртістік қабілеттің, әуендейліктиң); *кәсіби өнерпаздықтың; жоғары техникалық шеберліктиң* (ерекше вокалдық тәсілдердің, өнді жеткізудегі көркем мәнерліктиң, домбырамен шебер орындаушылық қабілеттің, көркемдік әдістері мен тәсілдері жиынтықтарының); *қуатты, күшті сазды дауыстың* болуын қарастырады. Сонымен, А.В. Затаевич өз зерттеулерінде қазақтың кәсіби өншілік шығармашылығының сапалық сипаттарына тоқталады.

Қазақстандағы вокал өнері мен педагогикасының қалыптасу кезеңін «Өншілік орындаушылыққа үйретудегі бірегей әдістің» (1925ж., Ресей)

пайда болуымен байланыстырамыз. Осы өдіс өн айту барысындағы көмекейдін, тыныс алу мен резонаторлардың үйлесімді қызметімен сипатталынады. Ол МФМИ-дың (Музикалық ғылымның мемлекеттік институты) вокалдық әдістемелік секциясында өзірленген. Дәл осы секцияда өншілік дауысты тәрбиелейтін ғылыми негізделген жүйені құрастыру қажеттілігі туралы педагог-ғалымдарының ой-пікірлері айтылып кеткен. МФМИ-дың вокалдық әдістемелік секциясы дауысты тәрбиелеу үшін осы әдісті ұсынғанымен, бұл әдістің өншілердің дауыс аппаратының даралығын ескермегендігін жарияламаған.

Қазақ музикалық мәдениетінің өйгілі зерттеушісі А.К. Жұбанов академиялық вокалдың дамуына зор үлесін қосқан. Өзінің ғылыми қызметінің бастапқы кезеңінде музикатанудың басты бағыты – казактардың дәстүрлі вокалдық өнерін дәріптер, қазактың көсібі өн мәдениетінің келесі ерекшеліктерін анықтаған:

1. Тәжірибелік оқыту (алғашқы кезең) – ауылдарға келетін танымал өншілерді тыңдау арқылы оқыту болып табылады [4, 84 б.]. Оқытудың осы түрі тыңдаушылардың ішкі сезімінің дамуына ықпалын тигізеді. Үйренушілер шебер өншілерді тыңдау барысында ішкі сезім арқылы дыбыстың өуенін қайталайды, олардың үлгілі дыбысына ерікіз еліктеу арқылы белгілі бір дыбыс аймағындағы таза интонацияны сезеді (на ощущениях). Бұл қасиеттер тыңдаушы өншілердің дауысын ерекше бір жолмен жаттықтырып, вокалдық дағдылардың қалыптасуына септігін тигізеді.

2. Белгілі өншіден сабак алу [сол жерде, 267 б., 403 б.]. Көптеген өндердің поэзиялық мәтіндерінде көсібі өншілердің дауысына, оның күшіне және өсемділігіне орындаушылардың көніл аударуы көрініс тапқан. Мысалы, өннің ең киын шарықтау шегін динамикалық түрде көрсетудің орындаушылық өдісін ерекше атап кетуге болады. Бұл әдістің мақсаты – «дыбыска кіру» (дыбыстарды ерекше ұзак соза айтумен қатар шарықтау шегінің дұрыс дыбысталуы). Яғни, дыбыска кіру – белгілі бір кеңістіктегі дыбыстық аймақта түскендей болу. Шарықтау шегіндегі жоғарғы дыбыс ішкі сезімдегі тербелістің арқасында өз күшін табады.

Қазактың халықтық көсібі өншілік өнеріндегі дыбыстардың ұзактығының тербелісі орындаушылық дағдыларының бірі болып табылады. Осымен қатар тағы бір ерекше орындаушылық тәсілді атап кетуімізге болады, ол да ұзак дыбыстардың

пайда болу кезінде қолданылады. Оған дыбыстардың арасын өдемі жалғау жатады. Әдетте осы тәсіл дыбысты бастиғанда дәстүрлі шақырумен (Ей!, Ахай!) байланыстыра айтуда көп қолданылады.

3. Өншілік-поэзиялық дәстүрлі сайыстардың жүйесі. Осындай сайыстардың соңында көсібі өншілер орындаушыға сәттілік тілеп, бата береді.

Айтыстар – бұл дегеніміз өншілердің үлкен мейрамдарда, тойларда және астарда өтілетін өншілік-поэзиялық сайыстары мен жарысы болып табылады. Осы сайыстар өншілік мектептік сипат алған. Бұл жүйені біз тек қана конкурсстық жүйемен ғана салыстыра аламыз, ол көп жағдайда өншілердің техникалық шеберлігінің көтерілуіне (дикцияның анық қалыптасуына, тыныс алу техникасын игеруіне, көркем мәнерлігіне және т.б.) ықпалын тигізген. Осындай дәрежелі сайыстарда «өншінің барлық қасиеттері (табиғи және қалыптасқан) жинақталып, көрініс береді, сонда ғана ол шебер өнші деген атаққа ие болады» [сол жерде, 193 б.]. Осы ойды тағы бір дәлелдеу үшін өнертану докторы Б.К. Құндақбаевтың сөздерін келтіруге болады: «Поэзиялық және музикалық шеберліктерін шындау үшін қазактар арасында түрлі ойындар мен сайыстар, айтыстар кеңінен таралған. Олардың көбісінде театрдың белгілері байқалады» [5, 6 б.].

Сонымен өншілік өнерге оқыту үдерісі өншілік мұраны ауызекі игеру барысында өн айту тәсілдері мен дағдыларын игерту мен көркемдік орындаушылық тәсілдер жиынтығы арқылы іске асқан. Сондықтан ауызекі көсібі өн айту мектебінің біраз белгілері қазіргі вокалдық педагогикасында көрініс табады.

«Қазақстанның педагогикалық ойлары антологиясында» «Музыка бойынша мамандарды дайындау, эстетикалық тәрбие және музикалық ағарту мәселелері» атты болімінде А.К. Жұбановтың өн сабағы мұғалімінің біліктілігін жетілдіру бағытындағы зерттеу жұмысының маңызы айқындалған. «Мұғалім ноталық сауаттылықты, музыканың «тілін» оңай игеріп, жастарды дұрыс өн айтуға үртеді» – деп өз ойын түйіндеген [1, 399 б.]. Ахмет Жұбанов жеке өн айтумен қатар «көп дауысты вокалдық шығармаларды орындау үшін сабактар өткізу қажет» – деп айтып кеткен [1, 400 б.]. Осыған орай көп дауысты вокалдық шығармаларды орындау мәдениетін енгізу музикалық қайраткерлердің ең бірінші міндеті болып табылады. Өйткені қазактың бұрынғы вокалдық

өнерінде бір дауысты ән айту басым болған. Хорда ән айтуды екі дауысты хордан және өуендердің дуэттік орындауынан бастауды ұсынған. Ұжымдық ән айту әрбір қатысушының өзіндік орындаушылық, өзін-өзі бақылаушылық, әншілік өнердің әдістемелік қағидалары мен кейбір ерекшеліктеріне назар аударушылық жағынан жауапкершілікті қалыптастырумен қатар әншінің психологиялық қасиеттерінің дамуына ықпалын тигізеді. Ән айту барысында естудің баскарушылық ролін түсінуді тәрбиелеу маңызды болады. Сонымен бірге дауыстың ерекшеліктерін ажыраты білуге үйрету және ән айтудың тазалығын байқауға тәрбиелеу басты оқытушылық іс болып табылады. Осыған орай хорда ән айту вокалдық өнердің дамуына өзінің ықпалын тигізумен қатар, музикалық-драмалық пъесалардың қойылуына мақсатталған бірден бір жолы болып табылады деп айткан.

«Национальное своеобразие речитации в казахской опере» атты монографиясында А.Жұбановтың қазақ опералық классикасының қалыптасуы мен дамуы бойынша жазылған енбегінің маңыздылығын көрсеткен. А.Жұбанов опералық шығармаларға речитативтерді және әңгімелесу диалогтарын енгізуді қолға алған зерттеушінің бірі болып табылады [6, 54-72 б.].

Сондай-ақ біз Н.Н. Самышинаның ән айтуға үйретудің әдістемелік қағидаларын сипаттай отырып, оның педагог-вокалистке қойылатын маңызды талаптарына ерекше көніл аудару қажеттігін түсінеміз. Әдістемелік қағидаларға *жеке талапты қолдану, жеке жұмысты жүргізу қагидасы, кешенді және жүйелі көзқарастарды орнату, вокалдық педагогиканың негізгі қагидаларының пайдаланылуы жатады* [7, 43-47 б.].

Н.Шарипованың комплексті әдісінде (вокалдық педагогикалық принциптер) өуелі өншілерді тәрбиелеудегі жалпы көзқарасты өзгерту қажет екендігі айтылады [8, 167 б.]. Ол жерде дауысты өсіру басты мақсат емес: қосымша пәндерге оқытуда терендете білім беруге бағытталған жұмыстардың болуы маңызды екен. Сондықтан да оның ұсынып отырған әдісінің негізінде актерлік шеберлікті, тіл техникасын, түрлі пәндердің игерілуін қамтамасыз ету, яғни фортепиано, сольфеджио және эстетикалық білімдерін өсіру болып табылады.

Ал менің ұстазым профессор Б.Жылышбаевтың әдістемесі бойынша: алдымен өншілік демге көп көніл бөліп, дауысты арнайы жаттығулар

арқылы машықтандырып, оның техникасын өсіру. Вокализдерді айту барысында дауыс регистрлерін біркелкі үндеуден кейін көне ариялар мен опералардан ариялар айтуға бағыт алу керек.

С.С. Татубаевтың «Тайны звука» атты енбегінде қазақтың ән айтудағы фонетикасы бойынша зерттеу жұмысы сипатталыған [9, 152 б.]. Осы енбекте сөйлеу мен ән айтудың дауысты дыбыстарындағы спектральды құрамы жасалған. Ол үшін зерттеудің әдістемесі өзірленген, нактылап айтқанда қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың үйлесуінің мүмкін типтерін толығынан қамтитын матрицалық жүйесі дайындалған.

А.Ш. Қожахметова өз енбегінде қазақтың ұлттық кәсіби өншілік өнерін дамыту жолдарын ұлттық тілдің фонетикалық ерекшеліктері арқылы қалыптастыруды қарастырған. Тілдің орфопилялық зандалықтарын білуге, ұлттық тілдің артикуляциясын, дикциясын таза айтуды тәрбиелеуге шақырып, өзінің әдістемелік құралын ұсынады [10, 92 б.].

Біздің ойымызша, дауыс қоюдағы (постановка голоса) тұлғаға бағытталған көзқарасты түсіндіретін және жеке дара қатынасты орнатуды қажет ететін накты бір вокалистің табиғи ерекшеліктеріне байланысты дауыс қоюын түрлі тәсілдерін пайдаланудың маңыздылығын ескеру қажет [11, 428 б.]. Дауыс қою барысында тұлғаға бағытталған көзқарасты ескеру техникалық дағдыларға көніл аударуға мүмкіндік береді. Сонымен катар әрбір вокалистің бойында ән айтудың жақсы техникасымен бірге келесі қасиеттердің: ішкі мәдениеттің, табиғи өуендерлікten (музыкальность), сонымен катар кәсіби және сауатты ән айтуды қамтамасыз ететін музикалық теориялық білімнің қалыптасуын маңызды деп санаймыз.

А. Молдағаиновтың пікірінше, тек қана вокалистің техникалық дамуына ғана емес, сонымен бірге оның көркем талғампаздығына көніл аудару маңызды болады. А.Молдағаинов пен Ж.Рахимова өншінің вокалдық-техникалық дағдыларын, есту қабілеттерін дамытатын негізгі материалдар ретінде қабылданатын жаттығулар мен вокализдерді қолдану арқылы қалыптастыруға болады деп есептейді. Оқытудың соңғы кезеңінде мәтіні бар шығарманы енгізу жас өнші үшін ән айту өнерін менгерудегі жаңа баспалдағы болып табылады [12, 3 б.]. Зерттеушілердің «Уроки музыки и пения (постановка голоса)» атты оқу-әдістемелік құралында өншінің және оның дауысын тәрбиелеудің негізгі әдістемелік қафидар

лары мен жаттығулары ұсынылған. Осы еңбектегі материалды авторлар өздерінің жеке тәжірибелік жұмыстарынан, вокалистермен жұмысы барысындағы бақылауларынан, жеке шығармашылық сахналық тәжірибесінен алған. Сонымен катар олар М.И. Егорычтың «Упражнения для развития вокальной техники» атты еңбегінен, А.Т. Гречаникованың «Школа пения» атты еңбегінен алынған материалдарды, әйтгілі өнші-шеберлердің Э.Карузоның, П.Виардо-Гарсияның жаттығуларын пайдаланған. А.Молдагаиновтың дауыс қою сабағында пайдаланатын вокалдық материалы (өз шығармалары) осы оқу-әдістемелік құралында колданылады. Оку-әдістемелік құралдың барлық бөлімдері бір-бірімен тығыз байланысты, олар өншілік іс-әрекеттің алғашқы деңгейіне жетуге және вокалдық техниканы қалыптастыруға көмектеседі.

Сонымен тәжірибе мен теорияның арасындағы байланыстың болуы қазіргі қазақстандық вокалдық педагогиканың дамуын сипаттаумен қатар дауыс қою мәселесін жан-жақты зерттеп қарастыруын айқындайды.

ӘДЕБІЕТ

1. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана /Сост. - Алматы: Рауан, 1995. - С. 523 - С.55-57.
2. Затаевич А.Г. 1000 песен казахского народа (песни и кюйи). Изд. 2-ое. М.: Госмузиздат, 1963. 607 с.
3. Затаевич А.Г. 500 песен и кюйев. Алма-Ата, 1931.- С.2.

4. Жубанов А.К. Соловьи столетий. Алма-Ата: Жазушы, 1996. 412 с.- С. 84.

5. Кундакбаев Б. Путь театра. Алма-Ата: Жалын, 1976.264 с.- С.6.

6. Мусагулова Г.Ж. Национальное своеобразие речитаций в казахской опере. Монография. – Алматы, 2008. – 156 с. – С. 54-72.

7. Юмашева Н.Д. Жизнь, отданная искусству. Алматы: ТОО «Нур-Принт 75», 2008. - 86 с. - С.43-47.

8. Жұніс М.О. Қазақстан Республикасының халық әртісі, профессор Н.А. Шарипованың вокалдық-педагогикалық және эстетикалық-принциптері //Өнер, мәдениет және білім берудегі интеграциялық және инновациялық процестің өзарқақтынасы: Т.Жүргенов атындағы ҚазҰА-ның Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының мақалалар жинағы. 25-26 сәуір. 2007 жыл. – Алматы, 2007-353бет.- 167 б.

9. Татубаев С.С. Тайны звука. Очерки по фонетике казахского пения в сравнении с речью. Алма-Ата: Жалын, 1978. – 152 с.

10. Қожахметова А.П. Әншілік дауыс тәрбиесі. Әдістемелік оқу құралы. Алматы, 2007. – 92 б.

11. Смайлова Т.А. Личностно-ориентированный аспект в постановке голоса будущего актера музыкального театра//Музыка народов Центральной Азии. С.428.

12. Молдагаинов А., Рахимова Ж. Уроки музыки и пения (постановка голоса) - Алматы, 2008. С.3.

Резюме

Қазақстандағы вокалдық білім беру мектебінің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады.

Summary

In the article the features of vocal in Kazakhstan are considered.